

3. ve 4. Yüzyıllar Arası Mu'tezile ve Mâverâünnehir Hanefiliği İlişkisi

The Relationship of Mu'tazila and Transoxiana Hanafism between
3th and 4th Centuries

Ahmet Ateşyürek

Dr., Hitit Üniversitesi | Dr., Hitit University
Sosyal Bilimler Enstitüsü | Graduate School of Social Sciences
İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı | Department of History of Islamic Sects
Çorum | Türkiye | Çorum | Turkey
atesyurek77@gmail.com | orcid.org/0000-0001-9346-0725

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi | Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 18 Şubat 2020 | Received | 18 February 2020
Kabul Tarihi | 07 Mayıs 2020 | Accepted | 07 May 2020
Yayın Tarihi | 30 Haziran 2020 | Published | 30 June 2020

Bu makale, 2019 yılında | This article, was produced from the
tamamlanan Ebû | doctoral dissertation completed in
Mansûr el-Mâtürîdî'nin | 2019 entitled Abû Mansûr al-Mâtürîdî's
Fikri Arka Planı isimli | Intellectual Background.
doktora tezinden | (Çorum: Hitit University, PhD Disserta-
üretilmiştir. | tion, 2019).

Atıf | Cite as

Ateşyürek, Ahmet. "3. ve 4. Yüzyıllar Arası Mu'tezile ve Mâverâünnehir Hanefiliği
İlişkisi [The Relationship of Mu'tazila and Transoxiana Hanafism between 3th and
4th Centuries]". *Tokat İlmiyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2020), 381-401.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.3876164>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences.
Tokat | Turkey.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

3. ve 4. Yüzyıllar Arası Mu'tezile ve Mâverâünnehir Hanefiliği İlişkisi

Öz: Bu çalışma, 3.-4./9.-10. yüzyıllar arasında, Mu'tezile ve Mâverâünnehir Hanefiliğinin Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki ilişkilerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Mu'tezile ve Mâverâünnehir Hanefiliği, fıkhıta aynı mezhebe mensup iki ayrı kelâmî okuldur. Horasan'ın Mâverâünnehir'e yakın bölgeleri ile Mâverâünnehir'de Mu'tezilî bir topluluğun varlığından bahsetmek zordur. İ'tizâl düşüncesine uzak duran Hanefî anlayış ise başından beri bölgedeki en yaygın mezhep olmuştur. İki kelâmî okul arasındaki en eski farklılık iman tanımından kaynaklansa da, Mihne döneminde yaşananlar, özellikle halku'l-Kur'ân meselesi üzerinden iki kelâmî okul arasındaki görüş ayrılıklarını artırması gözükmektedir. Bundan olsa gerek, 3./9. yüzyılın ortasından sonra Mâverâünnehir Hanefiliği için en önemli fikri rakip Mu'tezile olmuştur. Bu sebeple Mâverâünnehir Hanefileri İ'tizâl düşüncesine karşı her zaman tedbirli olmaya çalışmışlardır. Bu karşı duruş sadece kelâm sahasıyla sınırlı değildi. 4./10. yüzyıla gelindiğinde, batıdaki Mu'tezilî Irak Hanefiliğinin fıkıh usûlünde ileri seviyeye gelmesi doğudaki İ'tizâl karşıtı Mâverâünnehir Hanefiliğini zor durumda bırakmıştır. Bu dönemde Mu'tezile'nin bölgedeki etkili ismi olarak Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî (öl. 319/931) öne çıkmaktadır. Ka'bî, Belh ve Nesef'te birkaç yıl ikamet etmiştir. Onun bölgedeki varlığı karşıt görüşlü Hanefileri rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlık bölge Hanefilerinin önemli bir temsilcisi olan Mâtürîdî'de kendisini açıkça belli etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Mâverâünnehir, Mu'tezile, Hanefilik, Halku'l-Kur'ân.

The Relationship of Mu'tazila and Transoxiana Hanafism between 3th and 4th Centuries

Abstract: This study aims to put forward the relationship Mu'tazila and Hanafism in Khorasan and Transoxiana between 3th-4th/9th-10th century. Mu'tazila and Transoxiana Hanafism are two separate theological schools belonging to the same sect in fiqh. It is difficult to talk about Khorasan regions close to Transoxiana and a population of Mu'tazila in Transoxiana. Hanafism, who stayed away from the idea of i'tizâl, was the most common sect in the region from the beginning. It seems that the events in Mihna have increased the disagreements between the two theological schools, especially on the issue of Khalq al-Qur'ân. For this reason, after the middle of the 3th/9th century, the most important opponent for Transoxiana Hanafism was Mu'tazila. The Transoxiana Hanafism always tried to be cautious against the idea of i'tizâl. This stance against was not only in the area of Islamic theology. In 4th/10th century, the advanced level of Mu'tazilî İraqî Hanafism in Uşûl al-Fıkh left Transoxiana Hanafism in the difficult situation. In this period, Abû al-Qâsim al-Ka'bî (d. 319/931) stands out as the influential name of Mu'tazila in the region. Ka'bî lived in Balkh and Nasaf for a few years. His presence disturbed the dissident Hanafis in the region. This discomfort clearly shows itself in Mâtürîdî, an important representative of the Hanafis of the region.

Keywords: History of Islamic Sects, Transoxiana, Mu'tazila, Hanafism, Khalq al-Qur'ân.

Giriş

Mu'tezile, Horasan ve Mâverâünnehir'de Hanefî kimlikle var olmuş itikâdî bir mezheptir. 3./9. yüzyılın ortalarından itibaren Mâverâünnehir Hanefiliğinin şekillenmesinde bu mezhebin önemli derecede etkisi olmuştur.

Mu'tezile'nin Horasan ve Mâverâünnehir'deki varlığına dair rivayetler, kurucusu olan Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) dönemine kadar gitmektedir. Buna göre Vâsıl, Hafs b. Sâlim adındaki öğrencisini bölgeye göndermiştir.¹ Hafs, Tirmiz merkez mescidinde faaliyetlerde bulunmuş ve burada Cehm b. Safvân ile tartışarak ona galip gelmiştir.²

Mezhebin bölgedeki ilk faaliyetlerine dair bu malumatın dışında bir kaynak zenginliğine sahip değiliz. Bölgede Mu'tezilî varlığına dair bilgi edinebileceğimiz yegâne önemli kaynak, 4./10. yüzyılın başında vefat etmiş, Bağdat ekolüne mensup bir Mu'tezilî olan Ebü'l-Kasım el-Belhî el-Ka'bi'nin (öl. 319/931) *Kitâbu'l-Makâlât* adlı eseridir. Eser bize mezhebin bölgedeki durumuna dair dikkate değer fikirler vermektedir.

Hayatının belli bir kısmını Belh'te geçiren Ebü'l-Kasım el-Ka'bi, eserinde Mu'tezile'yi Horasan ve Mâverâünnehir'de toplumsal tabanı olan bir mezhep olarak göstermektedir. O, eserinde, i'tizâl düşüncesinin yoğunlukta olduğu yerleşim yerlerini sayarken, Basra Körfezi'nin çevresi ile İran'ın batısında kalan bazı bölgeleri buraya dâhil etmektedir.³ Ka'bî, Horasan'ın Mâverâünnehir'e komşu Merv, Nişâbur ve bir müddet kendisinin de ikamet ettiği Belh gibi Horasan'ın büyük şehirlerinde ve Mâverâünnehir'de mevcut Mu'tezilî bir topluluktan ise bahsetmemektedir.⁴

Horasan ve Mâverâünnehir'deki mezhebi dağılıma dair 3./9. ve 4./10. yüzyıldaki en kapsamlı bilgiyi sunan Mukaddesî de (öl. 390/1000), sadece Nişâbur'daki küçük bir Mu'tezilî topluluktan bahsetmektedir.⁵ İlginç bir şe-

¹ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî, *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid (Tunus: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1986), 67.

² el-Mehdî Lidînillah Ahmed b. Yahyâ ibnü'l-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi (el-Münye ve'l-emel)*, çev. Hüseyin Maraz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 52.

³ Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu vd. (İstanbul: Kuramer, 2018), 193-195; Şükrü Özen, Ka'bî'nin listeye dâhil ettiği yerlerden bir kısmının halkının Hâricî ve Şîf olduğu halde, onun bu yerleri Mu'tezilî olarak sunduğu kanaatindedir. "4./10. Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", *İslami Araştırmalar Dergisi* 9 (2003), 52.

⁴ Ka'bî, eserini 290 yılında yazmaya başladığını ifade etmektedir. Bk. *Makâlât*, 4. O, muhtemelen bu süreçte Horasan'da değildi. Hüseyin Hansu vd., "Mukaddimetü't-Tahkîk", *Makâlât*, 6.

⁵ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Leiden, Beyrut ve Kahire: Dâru Sadr ve Mektebetü Medbûlî, 1991), 323.

kilde Barthold, Semerkant'ta 4./10. yüzyılın başlarında Mu'tezile'nin ders okuttuğu medreselerin varlığından söz etmektedir.⁶ Fakat Semerkant'ta aktif Mu'tezilî varlığına işaret eden bu iddiayı destekleyecek başka bulgular elde mevcut değildir.

Mu'tezile'nin Horasan ve Mâverâünnehir'de var olması ve varlığını sürdürmesi açısından dönemin devlet politikalarının incelenmesi önem arz etmektedir. Ancak bölgede Mu'tezile'nin takibinin, görünür durumda olan Hanefî üst kimliği üzerinden yapılması gerekmektedir. Bu noktada bölgede görevlendirilen Hanefî kadılar akla gelmektedir.

Ebû Yusuf'un 170/786 yılından itibaren adalet sisteminin başına geçmesi, Horasan da dâhil olmak üzere kadı atamalarını etkilemiştir.⁷ Bu durum, süreçte Hanefî kadıların oranını artırmış olmalıdır. Me'mûn'un (198-218/813-833) vefatına yakın bir dönemde Mihne sürecinin başlamasıyla birlikte bu politikaya muhalefet eden kadılar azledilmiştir.⁸ Merkezde olduğu gibi Horasan'da da merkezin politikasını uygulayan kadılar göreve getirilmiştir. Mihne politikasını en sert bir şekilde uygulayanlardan birisi de Tirmiz kadısı Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî (öl. 239/853) olmuştur. Tirmizî'nin "Halku'l-Kur'an" düşüncesini kabul etmeyen kişileri sokak ortasında dövdürecek kadar sert bir tavır sergilemesi, özellikle Ehl-i Hadis çevrelerince, Mekke'de dahi bu olayların konuşulmasına neden olmuştur⁹

Mihne döneminin sona ermesinin ardından yaşananlar, Mu'tezile açısından son derece olumsuz bir sürece evrilmiştir. İktidarın politikasını tersine çevirmesiyle doğrudan karşısına aldığı Mu'tezile, Mihne dönemi mağdurlarının bedel ödetme taleplerine karşı savunmasız duruma düşmüştür. Zira rüzgâr artık ters dönmüş, devlet bu sefer Mihne mağdurlarını desteklemeye başlamıştır. Söz konusu mağdurlar, intikam almak için devletin yaptırım gücünü kullanmaktan, ilke ve anlayışlarına saldırmaktan geri durmamışlardır.¹⁰

⁶ W.V. Barthold, *Turkestan v Epoxu Mongolsko Naşestviya* (St. Peterburg: Çast Prevaya Textu, 1898), 50.

⁷ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir el-Makrîzî, *El-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hitât ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 4/149.

⁸ Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 101-130.

⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: y.y., 1963), 2/300-301.

¹⁰ Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolu, Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 122.

Mihne sürecinden olumsuz etkilenen kesim sadece Mu'tezile olmamıştır. Onlarla birlikte üst kimlik olarak ifade edebileceğimiz Hanefîlik de, hem batı bölgelerinde hem de Horasan'da düşüş sürecine girmiştir. Artık Ebû Yusuf döneminden itibaren devam edegelen işleyiş tersine dönmüş, kadılık görevleri Hanefîlere verilmemeye başlanmış, etkinlikleri azaltılacak şekilde politikalar uygulanmıştır. Merv gibi merkezden uzak şehirlerde dahi bu durum kendini hissettirmiştir. Horasan'da yönetimi elinde bulunduran Tâhîrî sarayı da merkezin politikalarını desteklemiş, buna bağlı olarak Ehl-i Hadis âlimler saraya yakın olmaya başlamış ve Hanefîlik karşıtı bir tavır takınılmıştır.

Merkezin politikalarının Horasan'ın önemli şehirlerinde güçlü yansımalarının olduğu, ancak daha doğuda Toharistan ve Mâverâünnehir söz konusu olduğunda aynı durumun yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Bu bölgelerde yapılan antlaşmalarda hakemlik, elçilik, ordu komutanlığı gibi görevlere getirilen bazı kişiler, fetih sürecinin hemen ardından bölgede adalet sisteminin sorumluları olmuşlardır. Merkez, bölgede bu kişilere alternatif bulmakta zorlanmıştır.¹¹

Siyasi yönetimin baskısının hissedildiği son dönem ise on yıl kadar Horasan valiliği yapan Alî b. İsâ b. Mâhân'ın (öl. 195/811) iktidar dönemi olmuştur. Halkın nefret ettiği vali, bölgede Hanefî kadıları görevden almakla kalmamış, onları çeşitli kovuşturma ve sıkıntı verici yöntemlerle baskı altına almıştır. Valinin halka karşı olumsuz tutumu Halifeye bildirilse de sonuç alınamamıştır. Nihayet halk ayaklanmış, vali Merv şehri dışına kadar kovalanmıştır.¹² Bu dönemden itibaren Belh başta olmak üzere Semerkant ve Buhâra gibi şehirlere sadece Hanefî kadılar atanmıştır.

O döneme ait kadı atamalarına bakıldığında, genelde bu bölgede doğmuş ve eğitimini burada almış kişiler oldukları görülmektedir. Bu kişiler Mu'tezile karşıtı Mâverâünnehir Hanefîlerindedir. Bu durum Mihne döneminde de aynı şekilde devam etmiştir. İdari merkezin Horasan'a yö-

¹¹ Ebû Bestâm Mukâtîl b. Hayyân en-Nudabî (öl. 150/767'den sonra), Ebû Ali Ömer b. Muhammed b. Meymûn er-Remmâh (öl. 171/787), Abdullah b. Ömer gibi şahsiyetlerin bölgenin İslamlaşması sürecindeki sosyo-politik ve dini önemine dair bk. Ebû Bekr Muhammed b. Câfer en-Nerşahî, *Târîhî Buhârâ*, çev. Erkan Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 76, 87; İbn Ebi'l-Vefâ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-hanefiyye* (Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphanesi, ts.), 1/279, 399, 2/4, 555.

¹² Safiyyüddin Ebû Bekr Abdullah b. Ömer Vâiz el-Belhî (7/13. yüzyıl), *Fedâilü Belh*, çev. Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî el-Belhî (Tahran: İntişarat-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1931), 146-154.

nelik politikaları bunları uygulayacak kadro yetersizliği nedeniyle etkisiz kalmıştır. Bu yaşananlar, Belh, Semerkant ve Buhâra gibi şehirlere devlet eliyle Mu'tezilî kadıların gelişini de engellemiştir.

Bu dönemde Mihne politikasının tersine dönmesiyle birlikte, kelâmi konularla ilgilenen Irak Hanefilerinin etkisinin azaldığını söylemek mümkündür.¹³ Ancak 3./9. yüzyılın sonunda Bağdat'ta kendini belli eden bir fıkıh mektebi, önce Horasan, daha sonra Mâverâünnehir Hanefilerinin dikkatini çekmeye başlamıştır.

Mâverâünnehir Hanefiliği, Mu'tezile ile etkileşime girmiş Iraklı Hanefilerden farklı olarak başından beri i'tizâl düşüncesine mesafeli olmuşlardır. Bu mesafenin belirginleşmesinde Mihne sürecinde yaşananlar önem arz etmektedir.

1. Halku'l-Kur'ân Meselesinin Mâverâünnehir Hanefiliği-Mu'tezile Ayrışmasına Etkisi

Hanefilik, kendisini geniş bir coğrafyada hissettirmiş büyük bir mezheptir. Fıkıh ortak noktasında birleşilse de; süreçte farklı fikrî ve sosyo-politik değişkenler mezhep içi ekolleşmelere kapı aralamıştır. Bu durumun oluşmasında en mühim rol ise Mihne dönemine aittir.

Müslümanların düşünce dünyalarının zenginleştiği 2./8. yüzyılın sonları ile 3./9. yüzyılın başlarında, birçok mesele gibi Kur'an'ın yaratılmışlığı konusu da tartışılmaya başlanmıştır.¹⁴ Bu hususta sadece diğer bazı gruplar değil Hanefiler de bütüncül bir düşünceye sahip değillerdi.¹⁵ Dolayısıyla Mihne süreci, Hanefiler içerisinde de Kur'an'ın yaratılmışlığı üzerinden kopmaların yaşanmasına sebep olmuştur.¹⁶

Ebü'l-Muîn en-Nesefî (öl. 508/1115), i'tizâl karşıtlığını Mâverâünnehir

¹³ Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", 125.

¹⁴ Ka'bî, Mu'tezile'nin ortaya çıkışında temel düşüncenin imana dair duruşu olduğunu söylemektedir. *Halku'l-Kur'ân* meselesinin kaynağı olan sıfatlarla ilgili tevhid ve adalet gibi meseleler sonradan Mu'tezile ile anılır olmuştur. Bk. Ka'bî, *Makâlât*, 195-196.

¹⁵ Hanefiler'in Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesinde bütüncül bir yapı oluşturmadığı, Mihne Dönemi'nde iyice ortaya çıkmıştır. O dönemde görev yapan İsa b. Ebân, Muhammed b. Semmâ'a, Gassân b. Muhammed el-Mervezî, Muhammed b. Ebî Leys, Abdurrahman b. İshâk, Abdullah b. Muhammed el-Hâlecî, Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib, Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî gibi tanınmış Hanefiler, Mihne'de aktif görev alanlardandı. Ancak, Ebû Hassân ez-Ziyâdî (öl. 242/856), Bişr b. Velîd el-Kindî (öl. 238/852), Hassân b. Hammâd Seccâde (öl. 241/855), Ali b. el-Ca'd (öl. 230/844) ve Fadl b. Ganîm gibi o dönemde aktif kadılık görevinde olan Hanefî kadılar, Kur'an'ın yaratılmışlığı fikrini benimsemedikleri için soruşturma geçirilmişlerdir. Bk. Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", 114- 123.

¹⁶ Aydınlı, *Mu'tezile Ekolü, Tarihi ve Öğretisi*, 126.

Hanefliđinin ayrıcı bir özelliği olarak sunmakta ve ekolün Ebû Bekir el-Cüzcânî'den itibaren bölgede bu yönüyle öne çıktığını ifade etmektedir.¹⁷ Ancak Mâverâünnehir Hanefliđinin bu karşıtlığı, kanaatimizce Ebû Bekir el-Cüzcânî'den daha önceye dayanmaktadır. Ebü'l-Muîn en-Neseфі, Cüzcânî ismini bilinçli bir şekilde, Mu'tezile'nin fikri çerçevesinin netleştiği 3./9. yüzyılın ortalarında yaşadığı için zikretmiş olmalıdır. Cüzcânî bir müddet Bağdat'ta yaşamıştır. Muhtemelen Mu'tezilî Hanefilerin görüşlerini biliyor ve Mâverâünnehir'deki Hanefilere onların bu "bâtıl" görüşlerine karşı uyarıyordu. Bunu görebilmek için daha önceki tartışmalara gitmek gerekmektedir.

Tahmin edileceği üzere söz konusu karşıtlığın temelinde, büyük günah ile imanın tanımı meselesi yatmaktadır. Bu tartışmada Mu'tezile'nin görünürlüğü "el-menziletü beyne'l-menzileteyn" prensibine dayanmaktadır.¹⁸ Mihne dönemi ve sonrasında yaşananlar da Mu'tezile-Mâverâünnehir Hanefliđi arasındaki çatışma zeminini genişletmiş görünmektedir.

Mâverâünnehir Hanefileri, Kur'an'ın yaratılmışlığı düşüncesine başından beri karşı çıkmışlardır. Ekol mensuplarının bu konudaki tavırlarını görebileceğimiz bazı örnekler mevcuttur. Mâverâünnehir Hanefliđi içerisinde, Semerkant ehli bir kelâmcı olarak i'tizâl karşıtlığının belirginleşmesinde Ebu Bekir el-Cüzcânî (öl. 3./9. yüzyılın ikinci yarısı) önemli bir isimdir.¹⁹ Cüzcânî'nin hocası Ebû Süleyman el-Cüzcânî de (öl. 200/816) *halku'l-Kur'an* fikrini kabul etmemiş hatta bu düşüncede olanları tekfir etmiştir.²⁰ Ekolün Buhâra'daki ilk temsilcilerinden Ebû Hafs el-Kebîr (öl. 217/832), kişinin kadere iman etmeden ölmeyeceğine dair bir rivayette bulunmaktadır.²¹ Yine Belh meşâyihinden, Ebû Hanîfe ashabından İbrahim b. Yusuf b. Meymun el-Belhî de (öl. 239/853),²² ekolün erken dönem

¹⁷ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseфі, *Tebşiratü'l-edille fi usûli'd-dîn alâ tarikâti'l-imam ebî Mansûr el-Mâtürîdî*, thk. Muhammed el-Enver Hamid İsa (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2011), 1/553.

¹⁸ Ka'bî, *Makâlât*, 169.

¹⁹ Neseфі, *Tebşıra*, 1/553.

²⁰ Şihâbüddin Ahmed b. Yahya İbn Fadlullah el-Ömerî, *el-Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emsâr*, thk. Kâmil Süleyman el-Cebûrî (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2010), 6/46; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 8/333; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümemi ve'l-mülâk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 10/246.

²¹ Zehebî, *Siyer*, 8/314.

²² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, 1/52; Muhammed Abdülhalîm b. Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-hanefiyye* (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1906), 12-13.

Mu'tezile karşıtlığına örnek olabilecek şahsiyetler arasında yer almaktadır.

Yine aynı yaklaşım doğrultusunda İbrahim b. Yusuf, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenin kâfir olacağını, nikâhının düşeceğini, namaz için arkasında durulmayacağını ve cenazesinin de kılınmayacağını savunmaktadır.²³ Bu konuda Semerkant ehli kelâmcıların seleflerinden Nusayr b. Yahyâ'nın (öl. 268/881) Ebû Mutî el-Belhî'den yaptığı bir rivayet de dikkat çekicidir. İşbu rivayette, Hz. Peygamber döneminde "asha-bın kader konusunda tartıştığı" ifade edilmektedir.²⁴ Bu bilgi, Nusayr b. Yahyâ'nın 3./9. yüzyılın ortasında vefat ettiği düşünüldüğünde, ekolün Mu'tezile'ye karşı o dönemdeki tavrını göstermesi açısından zikretmeye değerdir.

2. Irak Hanefiliğinin Fıkıh Usûlü Üzerinden Mâverâünnehir Hanefilerini Zorlaması

Mâverâünnehir Hanefileri, kelâm söz konusu olduğunda batıdaki Irak Hanefiliğinin tam karşısında dururken, mesele fıkıh olduğunda ise farklı tavır takınmışlardır. Bölgede takip ettiğimiz itizâl karşıtı Hanefilerin, 3./9. yüzyılın sonlarına doğru Bağdat'ta kendini belli etmeye başlayan bir fıkıh medresesine ilgisiz kalamadıkları görülmektedir.

Iraklı Mu'tezilîlerin fıkıh konusunda Hanefilikle olan bağlantısı bilinen bir husustur. Irak Hanefiliğinin İsa b. Ebân'a kadar dayandırılan Mu'tezile ilişkisi daha sonraki dönemlerde gelişim göstermiştir.²⁵

Irak Hanefî medresesinin kurucusu, Ebû Saîd Ahmed b. Hüseyin el-Üsrüşenî el-Berdaî'dir (öl. 317/930). Berdaî, Ebû'l-Fadl el-Keşşî ve Ebû'l-Fadl el-Cühendî ile birlikte Şeybânî'nin öğrencisi Ebû Ali ed-Dekkâk er-Râzî'nin²⁶ Horasanlı öğrencilerindendir.²⁷ O Hanefî-Mu'tezilî geleneğe

²³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, 1/52.

²⁴ Ebû İsmâil Abdullah b. Muhammed el-Herevî, *Zemmü'l-keîâm ve ehluhû* (Medîne: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1998), 1/54.

²⁵ Bağdat çevresinde ortaya çıkan bu etkileşimin daha sonra Horasan ve Mâverâünnehir'e uzanan gelişimi için bk. İbrahim Arslan, "Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine", *İslami Araştırmalar Dergisi* 27 (2016), 78-89; Aydın, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 137-147; Fatmanur Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

²⁶ Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Ali b. Muhammed es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihî* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 165.

²⁷ İbnü'l-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi*, 105; Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*, 211.

mensup ilk nesil içerisinde zikredilmektedir.²⁸ Bağdat'ta zayıf durumda olan Hanefiliği tekrar kuvvetlendirmek için burada kalmaya karar verdiği ifade edilmiştir.²⁹

Berdaî'nin kurduğu medreseyi, onun ardından Ebû'l-Hasen el-Kerhî (öl. 340/952) devralmıştır. Kerhî'nin Mu'tezile'ye mensubiyeti tartışma konusu olmuştur.³⁰ Ancak Mu'tezile-Hanefilik ilişkisine dair yapılan çalışmalar Kerhî'nin Mu'tezilî düşünceyle olan münasebetini ortaya koyacak düzeydedir.³¹ Öğrencilerinin onun fikhî yönünden istifade etmiş olmaları,³² diğer Hanefî ekollere mensup usûlcülerin en çok atıfta bulunduğu kişinin o oluşu, Hanefî usûlünün oluşumundaki etkisi,³³ onun Mu'tezilî olmayan Hanefîlerce de sahiplenilmesine sebep olmuştur. Kerhî'nin temsil ettiği okul, belki de Mihne sonrası dönemin koşulları sebebiyle Mu'tezilî bir duruş sergilememiştir. Bu durumla uyumlu olarak Kerhî, Mu'tezilî tabakata dâhil bir mütekellim olarak değil, Ebû Hanîfe ashâbından fukahâ arasında bulunan bir âlim şeklinde zikredilmektedir.³⁴

Kerhî'nin medresesi, Şeybânî'ye kadar dayanan fıkıh odaklı bir yapı olduğu için, sadece Mu'tezilî Hanefîlerin tercih ettiği bir yer olmamıştır. Mu'tezilî olmadığını bildiğimiz Tahavî'nin öğrencilerinin de Kerhî'nin ilim

²⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *el-İber fi haber men gaber*, thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Sâid (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/475.

²⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 166; Ebû Bekr Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 5/160.

³⁰ Kerhî vefat ettiğinde onun merasimi ile Mu'tezilî âlimlerin ilgilenmiş, cenaze namazını Mu'tezile'den Ebû Abdullah b. ed-Dâî'nin kıldırması istemiş ancak buna izin verilmemiştir. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 167-168; Zehabî, *Siyer*, 12/38; el-Mehdî Lidînillah Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald Wilzer (Beyrut: en-Neşerâtü'l-İslâmiyye, 1961), 130; Zehabî kendisinden Mu'tezile'nin önemli bir ismi olarak bahsetmektedir. Zehabî, *Siyer*, 12/38. Kerhî-Mu'tezile ilişkisine dair ayrıca bk. H. Yunus Apaydın, "Kerhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Mart.2019); Aydın, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 140-142.

³¹ Bu konuda İbrahim Arslan'ın "Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine" makalesi, Osman Aydın'ın *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü, Tarihi ve Öğretisi* adlı kitabı yanında özellikle Fatmanur Alibekiroğlu'nun Hanefî kimliğe mensup Ashâbu Ebî Hanîfe ve Mu'tezile arasındaki etkileşimi farklı açılardan ele alan *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi* adlı doktora tezini zikretmek gerekir. Bu çalışmada Kerhî "Fakih Kimlikleri Belirgin Olup İtikatta Mu'tezile'yi Benimseyenler" kısmında zikredilmektedir. Bk. Fatmanur Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*, 215.

³² İbnü'l-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi*, 109, 111.

³³ Apaydın, "Kerhî".

³⁴ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 258.

halkasına katıldığını biliyoruz.³⁵ Kerhî'nin halefi Ebû Bekr ed-Dâmeğânî,³⁶ ilk olarak Tahâvî'nin meclisinde uzun süre kalmış³⁷ ve ondan rivayette bulunmuştur.³⁸

Horasan ve daha sonra Mâverâünnehir Hanefileri, Şeybânî'nin (öl. 189/804) usûlünü devam ettiren ve Kerhî gibi it'izâl düşüncesinde olan, fakat fakihlik yönleriyle öne çıkmış³⁹ Hanefilerden istifadede bir beis görmemişlerdir.

Irak Hanefiliği ile Mâverâünnehir Hanefilerinin temasa geçtiği yer, Nişâbur'dur. Nişâbur, Kerhî'nin öğrencileri sayesinde Hanefî fıkında bölgenin merkezi olmaya başlamıştır. Onlar arasında bu anlamda dikkatimizi çeken ilk isim, Ebû Bekr Ahmed b. Ali'dir. Ahmed 325/936 yılında yirmi yaşında iken Bağdat'a Ebû'l-Hasen el-Kerhî'nin medresesinde eğitim almaya başlamıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra hocasının isteğiyle Nişâbur'a dönmüş ve burada faaliyetlerine devam etmiştir. Kerhî'nin vefatından bir müddet sonra ise 344/955 yılında Bağdat'a dönerek, hocasının boş bıraktığı ders halkasının başına geçmiştir.⁴⁰

Kerhî'nin öğrencilerinden, bölgede en etkili isim olarak Ebû Sehl ez-Zücâcî (4./10. yüzyıl) öne çıkmaktadır. Zücâcî, Ebû Saîd el-Berdâ⁴¹ ve Kerhî'den ilim tahsil ettikten sonra memleketi Nişâbur'a dönmüştür.⁴² Zücâcî ve arkadaşı Ebû'l-Hüseyn el-Kâzî, şehirde Kerhî'nin temsilcileri idiler. Tüm fukahânın kendilerini bu iki isme nispet ettiği ifade edilmiştir.⁴³

Anladığımız kadarıyla Zücâcî, mesele fıkıh usûlü olduğunda, bölgedeki Hanefiler açısından alternatifi olmayan birisi olarak öne çıkmaktadır. Çünkü o, Hanefî fıkıh usûlünde otorite olan Kerhî'nin Horasan'daki önemli bir temsilcisi idi. Bu anlamda Rüstüfağnî'nin, Mâtürîdî'nin vefatından

³⁵ Meseleye dair ayrıntılı bir değerlendirme için bk. İhsan Timur, *Tahavî'nin Akide Şerhlerinde İtikadi Farklılaşmalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 92-98.

³⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 169; Leknevî, *el-Fevâid*, 41.

³⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 170; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye* 1/121.

³⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 163.

³⁹ Aron Zysow, "Hanefî Hukuku Kuramında Mu'tezililik ve Matürîdîlik", çev. Süleyman Aydın, *Hikmet Yurdu, İmam Matürîdî ve Matürîdîlik Özel Sayısı 2/4* (Temmuz-Aralık 2009), 148.

⁴⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 172.

⁴¹ Leknevî, *el-Fevâid*, 81.

⁴² Rey doğumlu Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî (Cessâs) (öl. 370/981) de, Nişâbur'da ikamet etmiş ve Ebû Sehl ez-Zücâcî'den ders almıştır. Bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 171; Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'r-Râidî'l-Arabî, 1970), 144; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 2/254.

⁴³ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 171; Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 144; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 2/254.

sonra ilim tahsili için Kerhî'nin öğrencisi ve Ka'bî ile de yakın ilişkisi olan Mu'tezilî Ebû Sehl ez-Zücâcî'ye⁴⁴ gitmeye niyet etmesi de,⁴⁵ Nişâbur'un fıkıh konusundaki önemini göstermektedir. Oysa Rüstüfağnî, Mu'tezilî bir kişiye nikâh düşmeyeceğini, çünkü onların kâfir olduklarını söyleyecek kadar i'tizâl karşıtıdır.⁴⁶ Ancak fikhî bir meselede, Mu'tezilî olan Kerhî'nin bir eserine atıf yapmaktan çekinmemiştir.⁴⁷

Mesele fıkıh usûlü olduğunda, bölgenin Bağdat'taki Kerhî medresesine ihtiyaç duyduğu düşüncesini kuvvetlendirecek bir örnek daha mevcuttur. Ahmed b. el-Hasan b. Ali Ebû Hâmid el-Fakîh el-Mervezî (öl. 376/986-987), usûl ve fûrûda ileri derece biri olarak zikredilmektedir. Hadis hafızı olan Ebû Hâmid, Bağdat'ta Kerhî'den istifade ettikten sonra Belh'te Mâverâünnehir Hanefîlerinin seleflerinden Nusayr b. Yahyâ'nın öğrencisi Ebû'l-Kâsım es-Saffâr'dan (öl. 326/937-938) ders almıştır.⁴⁸

Yukarıda değinilen isimler dışında Horasan ve Mâverâünnehir'de faaliyet göstermiş bir grup Hanefî âlim de dikkat çekmektedir. Bunlar, Irak'ta Mu'tezilî kelâmcılar olarak öne çıkmış⁴⁹ Ebû'l-Kasım el-Belhî el-Ka'bî (öl. 319/931), Ebû Abdullah b. ed-Dâî (öl. 360/971) ve Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Ali el-Basrî (öl. 369/979-980) gibi kişilerdir.⁵⁰ Bildiğimiz kadarıyla Ka'bî hariç bu şahıslar, Mâverâünnehir Hanefîleri için referans sayılan Kerhî'nin öğrencileridir.

Kerhî'nin öğrencilerinden Deylem'li Ebû Abdullah b. ed-Dâî (öl. 360/971), Zeydî kökenli bir fakihdir. Kerhî'den Hanefî fikhını öğrenmiş olup,⁵¹ daha ziyade Büveyhîler döneminde etkili olmuştur.⁵²

Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Ali el-Basrî (öl. 369/979-980) de

⁴⁴ Bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 171; Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 379; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 109-110, 130; Kureşî, *el-Cevahirü'l-mudiyye*, 2/254.

⁴⁵ İbn Yahyâ, *Şerhu cümeli usûli'd-din li Ebî Seleme es-Semerkindî* (İstanbul: Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, 1648), 161a-161b.

⁴⁶ Ebû'l-Hasen Ali b. Saîd er-Rüstüfağnî, *Fevâidü's-şeyh el-imâm el-ecel Ebü'l-Hasen Saîd er-Rüstüfağnî* (el-Keşşi, *Mecmû'u 'n-nevâzil ve'l-havâdis* içinde) (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yenicami, 547), 288b.

⁴⁷ Rüstüfağnî, *Fevâid*, (Yenicami, 547), 290b.

⁴⁸ Leknevî, *el-Fevâid*, 18, 26.

⁴⁹ Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*, 223-230.

⁵⁰ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 113-114; İbnü'l-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi*, 109.

⁵¹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 113-114; İbnü'l-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi*, 110.

⁵² Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*, 228.

Kerhî'nin öğrencisidir.⁵³ Seyfûddevele (333/356-944/967)⁵⁴ tarafından, Mâverâünnehir Hanefîliği ile Mu'tezilî fukahâ arasındaki temel tartışmalardan birisi olan “musavvibe-muhattie”⁵⁵ meselesini tartışmak üzere davet edilmiştir.⁵⁶ Muhtemelen bu kişilerin Zeydî kimlikleri ve Deylem gibi Horasan'ın batısına tekabül eden bir bölgede yaşamaları, Mâverâünnehirli Hanefîlerle fikhî bir bağ kurmalarına muhtemelen engel teşkil etmiştir.

Ka'bî, İsfahan, Belh ve Nesef'te faaliyetlerde bulunan, Mâtürîdî'nin muasırı önemli bir kişidir. Ancak o, gerek Mâtürîdî gerekse Semerkant fukahâsı tarafından Hanefî bir fakih olarak anılmamaktadır. Hatta Mâtürîdî sonrası dönemde de ekolün kendisinden istifade ettiği bir Hanefî değildir. Bu durum muhtemelen kendisinin fıkhıtan ziyade kelâmda öne çıkan bir şahsiyet olmasından kaynaklanmaktadır.⁵⁷ Bu düşünceyle paralel olarak, onun Horasan'da yetiştirdiği öğrencilerin kelâmda öne çıkmış olmaları örnek gösterilebilir. İbnü'l-Murtezâ, bunlar arasında, Nişâburlu Mu'tezilî Ebû Ahmed el-Abdekî'nin (öl. 347/958) Ka'bî'nin Horasan'daki meclisine katıldığını aktarmaktadır.⁵⁸ Ayrıca, Mu'tezile'nin sekizinci tabakasından olan Ebû Züfer b. Ali el-Mekkî, Nişâbur'da dönemin öncüsü olarak ifade edilmektedir.⁵⁹

Mâverâünnehirli Hanefîlerin, Mâtürîdî'den hemen sonra fıkıh usûlü konusunda Bağdatlı Hanefî-Mu'tezilîlere olan olumlu ilgileri, kanaatimizce bir paradoks içermektedir. Yaşanılan bu çelişkiye Alaaddîn es-Semerkandî'nin (öl. 539/1144) bazı ifadeleri ışık tutmaktadır.

Alaaddîn es-Semerkandî, fıkıh usûlü eserlerinin çoğunun, itikâdî konularda muhalifleri olan Mu'tezile tarafından tasnif edildiğini, bundan dolayı temelde i'tizâle dayanan bu eserlere itimad edilemeyeceği-

⁵³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 215; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 105; İbnü'l-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi*, 109.

⁵⁴ Abdülkerim Özyayın, “Seyfûddevele El-Hamdânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 28 Mart 2019).

⁵⁵ Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 38; Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâicü'l-ukûl*, thk. Muhammed Zeki Abdilberr (Katar: Medâihu't-Dûha, 1984), 753; Ebû Hanîfe'nin musavvibe-muhattie meselesindeki duruşuna dair bk. M. Rahmi Telkenaroğlu, *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe (İctihadi Çözümlerinde Doğrunun Tek Olup Olmadığı Tartışması)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 89-91.

⁵⁶ İbnü'l-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi*, 109.

⁵⁷ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alf b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esir, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb* (Beyrut: Dâru's-Sâdir, ts.), 3/101.

⁵⁸ İbnü'l-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi*, 113.

⁵⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi*, 98.

ni ifade etmektedir.⁶⁰ Zira fıkıh usûlü arka planında itizâl düşüncesinin Mâverâünnehir Hanefiliğinin dini anlayışına sızma riski söz konusudur. Ekolün Ebû Mansûr el-Mâtürîdî dönemine kadar adı konulmuş bir fıkıh usûlü, o dönemdeki anlayış gereği zaten mevcut değildi. Ancak onlar fûrû'a dair görüşlerini önceden beri Mu'tezile'den farklı bir usûle dayandırmaktaydılar.⁶¹ Bu konuda Mâverâünnehir Hanefiliği en başından beri hassasiyetini korumuştur. Bu bağlamda ekolün fıkha dair müçtehidin verdiği kararda isabet etmesini ifade eden musavvibe-muhattie meselesi, haberin amm-hass oluşu,⁶² illetin özelleştirilmesi gibi fıkha dair meselelerde başından beri Mu'tezile ile tartışmaları olmuştur.⁶³

Mâverâünnehir Hanefiliği, dini anlayışları gereği fıkıh veya kelâm ayırımına gitmedikleri için bunun bir yansıması olarak, eserlerinde de fikhî ve itikâdî konuları iç içe işlemişlerdir.⁶⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî döneminde Bağdat'ta, Mu'tezilî Ebû Saîd Ahmed b. Hüseyin el-Üsrûşenî el-Berdâî (öl. 317/930) ile birlikte Hanefî fıkıh usûlü sahasında önemli bir medrese oluşmaya başlamıştır. Batı Hanefiliği, Mu'tezile'nin mihne sonrası aldığı darbe neticesinde kelâmî anlamda ciddi bir mevzi kaybına uğrasa da Ebû'l-Hasen el-Kerhî'nin temsil ettiği fıkıh okulu, en batıdan en doğuya Hanefî fikhında merkez olma hüviyetini devam ettirmiştir. Her ne kadar Mâtürîdî öncesi Mâverâünnehir'de izlerine rastlamasak da, Merv ve Nişâbur gibi Horasan eyaletlerinde Kerhî'nin yetiştirdiği Mu'tezilî kimlikli fukahânın ön planda olduğu görülmektedir.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin hemen ardından fıkıh usûlünde hissedilen eksiklik, Semerkant ehli bazı kişileri Horasan'daki Kerhî'nin Mu'tezilî öğrencilerine yönlendirmiş gözükmektedir. Bununla birlikte Semerkant

⁶⁰ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâciü'l-ukûl*, 1-2.

⁶¹ Aydınlı, *Mu'tezile Ekolu, Tarihi ve Öğretisi*, 148.

⁶² İbn Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, thk. Muhammed es-Seyyid el-Vekil (Kahire: Dâru'l-Beşîr es-Sekâfe ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, 1998), 3/374.

⁶³ Meseleye dair ayrıntılı bilgi için bk. Zysow, "Hanefî Hukuku Kuramında Mu'tezilîlik ve Matürîdîlik", 151-169; Aydınlı, *Mu'tezile Ekolu, Tarihi ve Öğretisi*, 148-151.

⁶⁴ Ebû'l-Muîn en-Nesefî Mâverâünnehir Hanefiliğinin seleflerini "usûlde ve fûrûda Ebû Hanîfe'yi takip eden imamlar" şeklinde tanımlamaktadır. Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tebziratü'l-Edille*, 552; Abdülcelil el-Kazvîni de eserinde Kerrâmiyye, Neccâriyye ve Mu'tezile'yi saydıktan sonra, "Ebû Hanîfe'yi usûlde ve fûrûda takip eden mutlak başka Hanefiler" şeklinde Mâverâünnehir Hanefiliğinden bahsetmektedir. Bk. Ebû'r-Reşid Nasîrüddin Abdülcelil İbn Ebû'l-Hüseyin Kazvîni, *Kitabü'n-Nakz*, thk. Seyyid Celâleddin el-Hüseyinî el-Urmevî (b.y.: Payan, 1952), 74. Bu bağlamda gelenekte fıkıh ve kelâma dair meselelerin beraber işlendiği örnek bir eser için bk. Rüstüfağnî, *Fevâid* (Yenicami, 547), 286a-309b. Ayrıca Hanefî-Mâtürîdî gelenekte fikh kavramının itikad ve ameli kapsayan anlamına dair bk. İsmail Şık, "Hanefî-Mâtürîdî Düşüncede Kelâm ve Usûlü'l-Fıkıh İlişkisi", *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2 (2016), 344-352.

ehli, Bağdat kaynaklı fıkıh usûlünü yok saymasa da, içerdiği i'tizâl imaları-na karşı her zaman teyakkuzda olmuştur. Dolayısıyla Mâverâünnehir'de iki ekol arasındaki sosyal tabanı olan bir mücadeleden ziyade, fıkıh usûlü temelli kavramsal boyutta bir mücadeleden bahsetmek daha doğru gö-zükmektedir.

3. Kâ'bî'nin Bölgedeki Faaliyetleri ve Ebû Mansûr El-Mâtürîdî ile Muhtemel Etkileşimi

Mâverâünnehir'de bir müddet ikamet ettiğini bildiğimiz Ka'bî konu-muz açısından önem taşımaktadır. Zira o, Mâverâünnehir Hanefîlerinin Mu'tezile ile etkileşimine dair öne çıkarılabilecek muhtemel tek isimdir. Bölge Hanefîlerinin önemli bir temsilcisi olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, eser-lerinde en çok Mu'tezile'yi Mu'tezile'de de en çok Ka'bî'yi eleştirmiştir.

Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî (öl. 319/931) Bağdat Mu'tezilesinin ileri gelenlerinden Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât'ın (öl. 300/913) öğrencisidir.⁶⁵ Dönemin Bağdat Mu'tezilesinin ön-deri olarak kabul edilmektedir.⁶⁶ Genç yaşta (287/900 yılından itibaren) bir müddet Taberistan'daki Zeydî yönetimin emiri Muhammed b. Zeyd'e vezirlik etmiştir.⁶⁷ Bir süre de Sâ mânî yönetiminin Horasan valisi Ahmed b. Sehl el-Mervezî'nin yardımcılığını yapmıştır.⁶⁸ Bu şekilde belli dönem-lerde yöneticilere yakınlık kuran Ka'bî'nin, daha sonra bu işlerden tövbe ettiği ve daha faydalı şeylere yöneldiği ifade edilmektedir.⁶⁹

Ka'bî, Horasan ve Mâverâünnehir'de farklı yerlerde ikamet etmiş-tir. İkamet ettiği yerlerden birisi de, Semerkant'ın komşu memleketi olan Belh şehridir. Burada Mu'tezilî bir Hanefî olarak fikirlerini gizle-me ihtiyacı duymadan faaliyetlerde bulunmuş, öğrenciler yetiştirmiştir. Müstağfirî, Ka'bî'nin bir müddet Mâverâünnehir'in Nesef şehrinde ika-

⁶⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Fazlül-i'tizâl*, 44.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*, 3/101.

⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, 14/298; Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, thk. Ahmed el-Arnaud ve Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâs, 2000), 6/253.

⁶⁸ Adil Bebek, "Kâ'bî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Ekim 2019).

⁶⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi*, 94. Burada Horasan ve Mâverâünnehir yönetici-lerinin, sosyo-politik dengeler adına i'tizâl karşıtı, felsefeye yakın durmayan Mâverâünnehir Hanefîlerine yakın gözükseler de; saray çevresi ve devlet yönetimi söz konusu olduğunda farklı bir tavır takındıkları gözlemlenmektedir. Bu husus, aynı dönemde yaşayan Mu'tezilî Ka'bî, Kindî'nin öğrencisi Ebû Zeyd el-Belhî (öl. 322/934) ve onun öğrencisi feylesof bir Hanefî olan Ebü'l-Hasen el-Âmirî (öl. 381/992) örneklerinde açıkça görülmektedir. Sâ mânî sarayı ta-rafından zaman zaman kendilerine bu zevata iltifat edilmiştir.

met ettiği bilgisini vermektedir. Burada genel olarak saygıyla karşılanmıştır. Ancak Hanefî karşıtlığıyla tanınmış bir zat olan Nesefli Şâfiî Ehl-i Hadis Hâfız Abdülmü'min b. Halef tarafından tekfir edilmiştir.⁷⁰ Memleketi olan Belh'te yıldızı parlamamış, ancak Nesef şehrinde fikirleri kabul görmüş ve önemsenmiştir.⁷¹ Ancak kendisini takip eden çevrenin daha çok Horasan'ın batısı ile Isfahan'da yoğunlaştığı görülmektedir.⁷²

Ka'bî, yetkin bir âlim olarak yaşadığı Belh ve çevresinde toplumsal bir etki oluşturmaya da, entelektüel çevreyi etkilemiş gözükmektedir. Örneğin o, Kelâmla ilgili meselelere ilgi duyup kendisiyle iletişime geçen Cafer b. Muhammed adlı bir gençten övgüyle bahsetmektedir.⁷³ Yetiştirdiği öğrenciler arasında; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, İbn Şihâb el-Belhî, Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin ve Ebü'l-Hasan el-Ahdeb gibi isimler bulunmaktadır.⁷⁴ Bu bilgiler dışında bölgede Mu'tezilî bir medrese ve onun faaliyetlerine dair eldeki kaynaklar itibarıyla başka bir malumat bulunmamaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden 3./9. yüzyılın sonlarında Belh ve Mâverâünnehirde Mu'tezile'nin toplumsal bir tabanı olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde bölge Hanefilerinin Mu'tezile'yi hedef aldığı da bilinmektedir. Bu noktada akla toplumsal bir tabana sahip olmayan Mu'tezile'nin neden bu kadar ciddiye alındığı sorusu gelmektedir. Kanaatimizce bu rahatsızlık Mu'tezile'nin toplumsal karşılığından ziyade fikrî tehdidinden kaynaklanıyor olsa gerektir. Bu açıdan bakıldığında Mâverâünnehir Hanefiliğinin temsilcisi Mâtürîdî'nin, muasırı ve Mu'tezile'nin önde gelen bir âlimi olan Ka'bî'yi muhatap almasını daha anlaşılır olmaktadır.

Mâtürîdî'nin Ka'bî için kullandığı bazı ifadeler onun şahsında aslında Mu'tezile'yi hedef aldığını doğrulamaktadır. Mâtürîdî'nin ifadesiyle, Mu'tezile'nin “yeryüzü sakinlerinin imamı!” Ka'bî, “deliler ve çocuklardan başka kimsenin örnek almadığı” aciz birisidir. Ona göre “bu şaşkın adam”ın anlattıkları ahmaklıktır. Onun sıfat, mevsuf, mecaz, hakikat konularındaki fikirlerini temellendirmedeki acizliği ortadadır. Mâtürîdî,

⁷⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalanî, *Lisânü'l-mizân*, thk. Dâiratü'l-Ma'rife en-Nizâmiyye (Beirut: Müessesetü'l-İlâmi li'l-Matbûâtı, 1971), 4/429; Zehebî, *el-İber fi haber men gaber*, 2/73; 4/13; Zehebî, *Siyer*, 22/71.

⁷¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl*, 44.

⁷² Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl*, 320-322.

⁷³ Kâ'bî, *Makâlât*, thk. Hüseyin Hansu vd., 71.

⁷⁴ Bebek, “Kâ'bî”.

kavminin (Mu'tezile'nin) lideri Ka'bî'nin ahiret günü takipçilerini ancak cehenneme götüreceğini ileri sürmektedir.⁷⁵

Mâtürîdî'nin Ka'bî ile görüştüğüne veya münazara ettiğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Ancak eserlerinde birçok konuda Ka'bî'ye odaklanmış, onun yöntem ve yaklaşımlarını eleştirmiştir. Mâtürîdî'nin bunu yaparken Ka'bî'nin hangi eserlerinden yararlandığını bilmiyoruz. Mâtürîdî, günümüze ulaşmayan kimi çalışmalarıyla Ka'bî'nin eserlerine reddiyeler yazmıştır.⁷⁶ Bunlardan *Kitâbu Redd evâilî'l-edilleti li'l-Ka'bî* adlı eseri, muhtemelen Ka'bî'nin büyük günah konusunda kaleme aldığı bir esere karşılık yazmıştır.⁷⁷ Bununla birlikte Kâtip Çelebi, Ka'bî'nin *e't-Tehzîb fi'l-cedel* adlı eserinin Mâtürîdî'nin fıkıh usûlüne dair *Kitâbu'l-Cedel* adlı eserine reddiye olarak kaleme alındığını aktarmaktadır. Bu bilgiyi doğru kabul ettiğimizde, Mâtürîdî'nin *Kitâbu'r-Redd tehzîbî'l-cedel li'l-Ka'bî* adlı eseri de, Ka'bî'nin reddiyesinin reddiyesi olacaktır.⁷⁸ Bu malumat, Ka'bî'nin fikirlerinin henüz hayattayken Mâverâünnahir'de dolaşımında olduğunu gösteren değerli bir bilgidir. Konumuz açısından daha önemli olan muhtemel sonuç ise, Mâtürîdî'nin Ka'bî'yle etkileşime girdiği bilgisini vermiş olmasıdır.

Sonuç

Mihne, İslam düşünce tarihinde önemli sonuçları olan bir süreçtir. Hanefiliği etkileyen sonucu ise mezhep içi ekolleşmeleri hızlandırmış olmasıdır. Ehl-i Rey'i temsil eden ve aslında zaten homojen olmayan bu ekol, farklı itikâdî eğilimlere sahip olmuştur. En başında i'tizâl ile ircâ taraftarı Hanefîlerin imanını tanıması üzerinden yaşadıkları ilk ayrılık, Mihnenin ardından yerini halku'l-Kur'ân meselesine bırakmış gözükmektedir.

Ebû Hânîfe'nin ircâ düşüncesini devam ettiren Mâverâünnahir Hanefiliği, i'tizâlî benimseyen Hanefîlere karşı başından beri tavırlı olmuştur. Mihne sürecinde Mu'tezile'nin halku'l-Kur'ân fikrine sahip çıkması iki eğilim arasındaki çatışmayı artırmış görünmektedir. Mâverâünnahir

⁷⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2016), 104, 110, 112, 113.

⁷⁶ Neseî bu eserleri *Reddü evâilî'l-edille li'l-Ka'bî*, *Reddü tehzîbî'l-cedel li'l-Ka'bî*, *Reddü va'dî'l-fussâk li'l-Ka'bî* şeklinde kayda geçirmiştir. Bk. Neseî, *Tebsratü'l-edille*, 1/556.

⁷⁷ Mâtürîdî, Ka'bî'nin büyük günah konusunda tutarsızlığını göstermek için bir eser kaleme aldığı ifade etmektedir. Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 470.

⁷⁸ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunân an esâmî'l-kütüp ve'l-fünûn*, Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, Beyrut 1941, 1/518; Ulrich Rudolph, *Mâtürîdî-Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı*, çev. Özcan Taşcı (İstanbul: Litera Yayınları, 2016), 307-308.

Hanefilerinin 3./9. yüzyılda yaşamış temsilcilerinin meseleye yaklaşımları bu durumu teyit eder niteliktedir.

Mâverâünnehir Hanefileri, 3./9. yüzyıl boyunca fıkıh ve kelâm ayrımına gitmeyen geleneksel anlayışı devam ettirmişlerdir. Ancak geçen zamanda batıda artık diğer ilimlerde olduğu gibi fıkıh da ayrı bir ilim olarak belirginleşmeye başlamıştır.

İki ekolün usûlde birbirlerine olan muhalefetleri ortadadır. Daha açık bir ifade ile Mâverâünnehir Hanefiliği Mu'tezile karşıtlığını özellikle öne çıkarmış görünmektedir. Kelâmda durum böyle iken, fıkıh söz konusu olduğunda farklı bir durumla karşılaşmaktadır. 4./10. yüzyıla gelindiğinde Ebü'l-Hasen el-Kerhî'nin önderliğindeki Irak fıkıh okulu İslam dünyasındaki tüm Hanefilerin çekim merkezi haline gelmiştir. Bu durum Mâverâünnehir Hanefileri için de geçerli olmuştur. İ'tizâl düşüncesi taşıdıkları için Irak Hanefilerine karşı ihtiyatlı da olsalar onlarla bağlantı kurmaktan geri durmamışlardır. Ancak fıkıh usûlü içerisinde İ'tizâl düşüncesine meyl eden konularda Irak Hanefilerine karşı mesafelerini korumuşlardır.

Ebü'l-Hasen el-Kerhî'nin öğrencileri, Mâtürîdî'nin ömrünün son çeyreğine tekabül eden 4./10. yüzyılın başından itibaren, Nişâbur'da itibar görmeye başlamışlardır. Bu isimlerden en dikkat çeken Ebû Sehl ez-Zücâcî'dir. Zücâcî Mâverâünnehir Hanefileri'nin de dikkatini çekmiştir. Bu durum, Ebü'l-Hasen er-Rüstüfağnî'nin hocası Mâtürîdî'nin vefatının ardından Zücâcî'den ders almayı planlamasından anlaşılmaktadır.

Horasan'da fıkıh konusunda yetkin başka önemli Mu'tezilî Hanefî kişiler de olmuştur. Bu kişiler, muhtemelen Zeydî kimlikleri ve Deylem gibi Horasan'ın batısına tekabül eden bir bölgede yaşamalarından dolayı Mâverâünnehirli Hanefilerle etkileşime girmemişlerdir.

Bölgede bulunmuş başka bir Mu'tezilî Hanefî daha dikkat çekmektedir. Bu şahıs Ebü'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'бі'dir. 4./10. yüzyılın başı itibarıyla Bağdat Mu'tezilesinin lideri olarak kabul edilen Ka'бі, Mâverâünnehir'de de ikamet etmiş fıkıh ve kelâm konusunda yetkin bir isim olarak öne çıkmaktadır. Mâverâünnehir Hanefileri eserlerinde fıkıhla ilgili konularda Mu'tezilî de olsa Kerhî medresesi mensubu şahıslara atıfta bulunmuşlardır. Ancak, aynı coğrafyada bulunsalar da Mâverâünnehir Hanefileri Ka'бі'ye veya onun bölgede yetiştirdiği öğrencilerine ise atıfta bulunmamışlardır.

Elde edilen bilgilerden Mu'tezile'nin Deylem ve Isfahan gibi Horasan'ın

batı bölgelerinde daha aktif olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma bölgedeki Zeydî topluluğun Irak Hanefiliği ile itikâdî noktada yakınlığı etkili olmuşa benzemektedir. Ka'bî, Nesef ve Belh'te bir müddet ikamet etmiş, ilmi faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak onun faaliyetleri daha çok entelektüel bir kesimle sınırlı kalmış görünmektedir. Ka'bî'nin bölgedeki varlığı Mâverâünnehir Hanefîlerini rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlık kendisiyle muasır Mâverâünnehir Hanefîlerinin önemli bir âlimi olan Mâtürîdî'de açıkça görülmektedir. Mâtürîdî, Ka'bî'nin eserlerine reddiyeler kaleme almış, eserlerinde Ka'bî'yi sert bir şekilde eleştirmekten geri durmamıştır.

Kaynakça

- Akoğlu, Muharrem. "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne". *Mihne Süreci ve İslamî İlimlere Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. 27-71. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Apaydın, H. Yunus. "Kerhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Mart 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kerhi>.
- Arslan, İbrahim. "Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine". *İslami Araştırmalar Dergisi* 27 (2016), 78-89.
- Askerî, İbn Hilâl. *el-Evâil*. thk. Muhammed es-Seyyid el-Vekil. Kahire: Dâru'l-Beşîr es-Sekâfe ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, 1998.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolu Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Barthold, W. V.. *Turkestan v Epoxu Mongolsko Naşestviya*. St. Peterburg: Çast Prevaya Textu, 1898.
- Bebek, Adil. "Kâ'bî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Ekim 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kabi>.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- Herevî, Ebû İsmâil Abdullah b. Muhammed. *Zemmü'l-kelâm ve ehluhû*. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1998.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisânü'l-Mizân*. thk. Dâiratü'l-Ma'rife el-Nizâmiyye. 7 Cilt. Beyrût: Müessesetü'l-İlâmî li'l-Matbûâtı, 1971.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târîhi'l-ümemi ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ab-

- dükkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed. *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, ts.
- İbnü'l-Murtazâ, el-Mehdî Lidînillah Ahmed b. Yahyâ. *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi (el-Münye ve'l-emel)*. çev. Hüseyin Maraz. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- İbnü'l-Murtazâ, el-Mehdî Lidînillah Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Susanna Diwald Wilzer. Beyrut: en-Neşerâtü'l-İslâmiyye, 1961.
- İbnü'n-Nedîm. Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İbn Yahyâ, *Şerhu cümeli usûli'd-din li Ebî Seleme es-Semerkandî*. İstanbul: Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, 1648, 18a-168b.
- İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şâhfûr b. Tâhir. *et-Tebşir fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırkati'n-nâciye*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Kâ'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî. *Kitâbu'l-makâlât ve meahu uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*. thk. Hüseyin Hansu vd. İstanbul: Kuramer, 2018.
- Kâ'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî. *Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdurrahim. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî. *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid, Tunus: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1986.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (öl. 1067/1657). *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, 1941.
- Kazvînî, Ebü'r-Reşid Nasırüddin Abdülcelil İbn Ebü'l-Hüseyn (öl. 585/1189). *Kitabü'n-Nakz*. thk. Seyyid Celâleddin el-Hüseynî el-Urmevî, b.y.: Payan Yayınları, 1952.
- Kureşî, İbn Ebi'l-Vefâ Ebü Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudiyye fi tabakâti'l-hanefiyye*. Karaçi: Mîr Muhammed Küttüphâne, ts.
- Leknevî, Muhammed Abdülhalîm b. Muhammed. *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-hanefiyye*. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1906.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir. *El-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutât ve'l-âsâr*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2016.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Leiden, Beyrut ve Kahire: Dâru Sadr ve Mektebetü Medbûlî, 1991.
- Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Câfer (öl. 348/949). *Târîhî Buhârâ*. çev. Erkan Göksu, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (öl. 508/1115). *Tebssiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. thk. Muhammed el-Enver Hamid İsa. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2011.
- Özaydın, Abdülkerim. "Seyfüddevele El-Hamdânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Mart 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyfuddevele-el-hamdani>.
- Özen, Şükrü. "4./10. Yüzyılda Maverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi". *İslami Araştırmalar Dergisi* 9 (2003), 49-85.
- Rudolph, Ulrich. *Mâtürîdî-Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı*. çev. Özcan Taşcı. İstanbul: Litera Yay. 2016.
- Rüstüfağnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Saîd. *Fevâidü'ş-şeyh el-imâm el-ecele Ebû'l-Hasen Saîd er-Rüstüfağnî* (el-Keşşi, *Mecmû'u 'n-nevâzil ve'l-havâdis* içinde). İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yenicami, 547, 286a-309b.
- Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaud - Türki Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000.
- Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*. thk. Muhammed Zeki Abdilberr. Katar: Medâihu't-Dûha, 1984.
- Şık İsmail. "Hanefi-Mâtürîdî Düşüncede Kelâm ve Usulü'l-Fıkh İlişkisi". *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2 (2016), 344-352.
- Şirâzî, Ebû İshâk (öl. 476/1083). *Tabakâtü'l-fukahâ*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, ts.
- Telkenaroğlu, M. Rahmi. *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe (İctihadi Çözümlemelerde Doğrunun Tek Olup Olmadığı Tartışması)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

- Timur, İhsan. *Tahavî'nin Akide Şerhlerinde İtikadi Farklılaşmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2016.
- Ömerî, Şihâbüddin Ahmed b. Yahya İbn Fadlullah (öl. 749/1349). *el-Mesâlikü'l-ıbsâr fı memâlikü'l-ımsâr*. 17 Cilt. thk. Kâmil Süleyman el-Cebûrî. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Ümit, Mehmet. "Mihne Sürecinde Hanefîler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010/1), 101-130.
- Vâiz el-Belhî, Safiyyüddin Ebû Bekr Abdullah b. Ömer, *Fedâilü Belh*, çev. Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî el-Belhî. Tahran: İntişarat-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İnan, 1931.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mizânü'l-i'tidâl fı nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 6 Cilt. Beyrut: y.y., 1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-İber fı haber men gaber*. thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadıs, 2006.
- Zysow, Aron. "Hanefî Hukuku Kuramında Mu'tezilîlik ve Matürîdîlik". çev. Süleyman Aydın. *Hikmet Yurdu, İmam Matürîdî ve Matürîdîlik Özel Sayısı* 2/4 (Temmuz-Aralık 2009), 147-178.